

Ongekend is onbemind

*Vrouwelijke weggevoerden voor de verplichte tewerkstelling in Duitsland (1942-1945) en de archieven van de Dienst voor de Oorlogsslachtoffers*¹

HANNELORE VANDEBROEK *

In januari 2007 startte op het SOMA een onderzoeksproject over de arbeidservaringen van Belgische vrouwen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Aangezien het braakliggend terrein erg groot is – de Belgische historiografie heeft wat *gender* en oorlog betreft nog wel wat werk – moesten enkele keuzes gemaakt worden. Aansluitend bij zowel het internationale debat over de relatie tussen de arbeidservaringen van vrouwen tijdens de oorlog en hun naoorlogse emancipatie, als het onderzoek dat op het SOMA reeds werd verricht omtrent de verplichte tewerkstelling in Duitsland, werd besloten om in een eerste fase de arbeid van Belgische vrouwen in Duitsland in kaart te brengen, een fenomeen dat tot nu toe nauwelijks bestudeerd werd².

In dat kader werden op de Dienst voor Oorlogsslachtoffers (DO), buurvrouw van het SOMA, de dossiers ingezien van vrouwen die na de Tweede Wereldoorlog een aanvraag indienden om het Statuut van Weggevoerde voor de Verplichte Tewerkstelling te verkrijgen. Voorlopig blijkt dit immers de meest toegankelijke bron

van informatie over de vrouwen die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Duitsland verbleven. *Oral history* is minder evident – slechts weinig betrokkenen zijn nog in leven en zij zijn bovendien moeilijk op te sporen³. Dit artikel wil een kijk bieden op wat de gender- en de oorlogshistoricus met deze archieven, een relatief ongekende bron, kan aanvangen en tevens een inleiding bieden op het onderzoek naar deze weinig bestudeerde groep en hun oorlogservaringen.

Van ‘vrijwillige’ tot ‘verplichte’ tewerkstelling in Duitsland

In nasleep van de algemene ontreddeering die op de Duitse inval was gevolgd, liep de werkloosheid in de zomer van 1940 hoog op. In juli 1940 waren er minstens 500.000 werklozen, ruim een vierde van de beroepsbevolking. In de daaropvolgende maanden werd die werkloosheid terug opgeslorpt : eind december 1940 waren er nog ca 200.000 werklozen, eind december 1941 slechts ca 60.000. Die cijfers betreffen enkel de werklozen die steun ontvingen via de Commissies van Openbare

1 Graag bedank ik de directie en het personeel van de Dienst voor de Oorlogsslachtoffers voor hun praktische en inhoudelijke hulp bij dit onderzoek.

2 Voor een overzicht van de verschillende stromingen in het internationale debat, zie PENNY SUMMERFIELD, “Research on women in Britain in the Second World War”, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 1998, nr. 4, p. 207-226. Voor het reeds op het SOMA verrichte onderzoek, zie *De Verplichte Tewerkstelling in Duitsland 1942-1945*, Brussel, 1993.

3 Ondanks die kanttekening wordt toch met de hulp van de DO naar respondenten gezocht. Ook interviews met kinderen van gedeporteerde vrouwen vormen een mogelijke piste.

Onderstand en hun arbeidsbekwame gezinsleden, de reële werkloosheid lag wellicht hoger⁴. De Duitse bezetter wou zo snel mogelijk van die werkloosheid af en zoveel mogelijk werknemers inschakelen in de oorlogseconomie in België én in Duitsland. De *Propaganda Abteilung* moedigde daarom met mooie beloften de Belgische werklozen aan om werk in Duitsland te aanvaarden. Zij zouden er op gelijke voet met de Duitse werknemers behandeld worden, een goed loon ontvangen en op sociale voorzieningen en gezondheidszorgen kunnen rekenen. De secretarissen-generaal lieten toe dat de Gewestelijke Bureaus van de Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Toezicht (NDAT) aan die rekrutering meewerkten door de beschikbare arbeid in Duitsland te afficheren. Dit uit vrees dat de bezetter anders net zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog tot deportaties zou overgaan. De aanwervingen zelf gebeurden op de Duitse *Werbstellen*⁵. Door de sancties op werkweigeren, de lage en vooral voorwaardelijke uitkering die de openbare onderstand bood en de algemeen verslechterende ravitaillering hadden werklozen relatief weinig keuze wanneer hen werk in Duitsland werd aangeboden. De Duitse bezetter probeerde daarnaast arbeidskrachten vrij te maken door

rationalisering en verplichte bedrijfs-sluitingen; de arbeids- en contractvrijheid van zowel de werkgevers als de werknemers werd stap voor stap teruggeschoefd.

In de zomer van 1941 liep de vrijwillige aanwerving strop. Bovendien keerden steeds meer Belgen na hun verlof niet meer terug naar Duitsland of verlieten ze helemaal zonder toestemming hun Duitse arbeidsplaats. De brieven naar huis en de verhalen van de thuiscomers brachten een minder rooskleurig verhaal dan de Duitse propaganda had voorgespiegeld. Voeg daar de moeizame loontransfers naar de achterblijvende gezinnen, de rammelende postbedeling, de toenemende vrees voor geallieerde bombardementen op Duitse fabrieken en de anti-propaganda van de clandestiene pers aan toe en de Belgische arbeidersbevolking had niet veel zin meer in werk in Duitsland⁶.

Op 6 maart 1942 werd de verplichte tewerkstelling binnen het ambtsgebied van de Militaire Bevelhebber – in België en Noord-Frankrijk dus – ingevoerd. Aan particuliere of openbare bedrijven en besturen kon de opdracht worden gegeven daartoe werkkrachten af te staan. De secretarissen-generaal kregen de belofte dat deze verordening geen verplichte

4 FRANS SELLESLAGH, *De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten tijdens de bezetting. 1940*, Brussel, 1970, p. 17; JEAN CULOT, "Het gebruik van Belgische arbeidskrachten en het probleem van de werkweigerers", in *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 1970, nr. 1, p. 46.

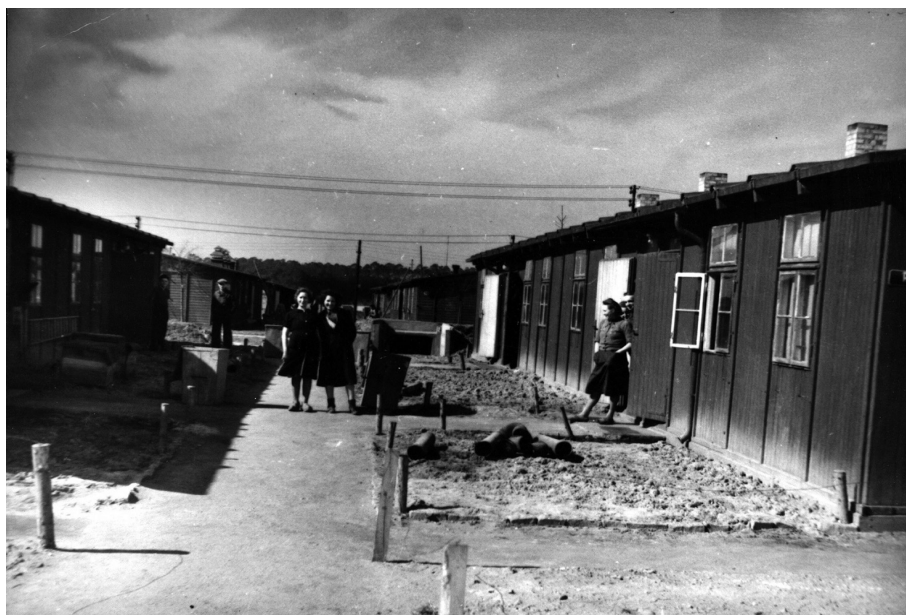
5 ELS DE BENS, "Propaganda rond de verplichte tewerkstelling", in *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 1970, nr. 1, p. 25-31; FRANS SELLESLAGH, *De tewerkstelling...*, p. 12-14; MARK VAN DEN WIJNGAERT, "De secretarissen-generaal tegenover de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting, het minste kwaad?", in *De verplichte tewerkstelling in Duitsland. 1942-1945*, p. 50; LUC VANDEWEYER, "De verplichte tewerkstelling tijdens de Eerste Wereldoorlog", in *De verplichte tewerkstelling in Duitsland*, p. 43.

6 ALAIN COLIGNON, "La résistance et l'aide aux réfractaires au travail obligatoire", in *De verplichte tewerkstelling in Duitsland. 1942-1945*, p. 122; FRANS SELLESLAGH, *De tewerkstelling...*, p. 15-16; LUTGART RAMPSELBERGH, *De publieke opinie ten opzichte van de verplichte tewerkstelling*, Leuven, 1982.

tewerkstelling in Duitsland inhield en dat het personeel van openbare besturen en bedrijven en de 'geestesarbeiders' werden vrijgesteld. Volgens de *Militärverwaltung* was de maatregel er gekomen omdat de Belgische industriëlen te veel arbeiders te werk stelden en weigerden om jonge, gekwalificeerde arbeiders vrij te maken door hen te vervangen door oudere of minder geschikte werklieden. In de eerste plaats zouden echter de 'asociale' werklozen, smokkelaars en sluikhandelaars gevisieerd worden. Het was nochtans meteen duidelijk dat de maatregel zou worden uitgebreid. Zo stelden de uitvoeringsmodaliteiten van 30 april 1942 dat alle werkgevers aan de arbeidsambten personeelslijsten moesten bezorgen. Velen wezen dit aanvankelijk af. De secretarissen-generaal weigerden eveneens aan de uitvoering mee te werken

en de secretaris-generaal van Arbeid en Sociale Voorzorg, Charles Verwilghen, nam zelfs ontslag. Protest kwam er eveneens van de magistratuur, de koning en de kerkelijke overheid.

In tegenstelling tot de Duitse beloften werd op 6 oktober 1942 de verplichte tewerkstelling in Duitsland ingevoerd. Die was van toepassing op alle mannen van 18 tot 50 jaar en aanvankelijk ook op alle ongehuwde vrouwen van 21 tot 35 jaar. Weigeraars mochten zich verwachten aan repressieve maatregelen, gaande van intrekking van de ravitaillingskaarten tot gevangenisstraf en het gijzelen van de familieleden van de werkweigeraars. Ook wat de tewerkstelling in België betrof, verstremde de reglementering gaandeweg. Ondernemingen en administraties werden verplicht gerationaliseerd om

• Belgische arbeiders tewerkgesteld in Duitsland, werkkamp Dessau, Lager Nord I.
(Foto SOMA nr. 4958)

arbeidskrachten vrij te maken en in februari 1943 werden eerstejaars universiteitsstudenten (jongens én meisjes) verplicht tot een werkstage in België. De bezetter hoopte via de bevolkingsregisters, het uitkammen van bedrijven en het opeisen van personeelslijsten aan voldoende arbeiders te geraken. In juni 1943 werd echter overgegaan tot het oproepen van de jaarklassen : alle mannen geboren in 1920 en 1921 moesten zich melden bij de *Werbestelle* en vertrekken, tenzij ze een vrijstelling konden voorleggen. In april 1944 werden daar de jaarklassen 1922, 1923 en 1924 aan toegevoegd⁷.

En de vrouwen ?

In januari 1943 trok de bezetter de verplichte tewerkstelling van Belgische vrouwen in Duitsland in, met uitzondering van het dienstpersoneel, voor zowel de private huishoudens als de hotelsector. Hier waren protesten van het episcopaat, de secretarissen-generaal en de voorzitter van de katholieke arbeidersvrouwenorganisatie Maria Baers aan vooraf gegaan⁸. Bovendien vreesde het Duitse Militaire Bestuur in België dat de deportatie van jonge vrouwen vooral véél last met zich zou meebrengen. De lokale *Kommandaturen* en *Werbstellen* rapporteerden in die zin aan hun oversten⁹. Uit Berlijn en vanuit

de Duitse industrie kwam wél de vraag naar vrouwelijke arbeidskrachten, doch de Duitse bezetter in België besloot blijkbaar dat het sop de kool niet waard was. Als een toegeving op dit vlak de bittere pil van de deportatie voor de Belgische bevolking iets kon verzachten, werd die graag gedaan.

Voor de meeste studies eindigt hier het verhaal over de vrouwen. Het relaas dat volgt, is er een van “jonge kerels”, die hun ouders of echtgenote en soms hun kroost moesten achterlaten voor verplichte arbeid in de Duitse oorlogsindustrie¹⁰. De vrouwen die vóór de – overigens slechts officieuze – intrekking van de vrouwendeportatie vertrokken, en de uitzonderingen die ook nog nadien in Duitsland belandden om er te werken in de Duitse industrie, landbouw, horeca en private huishoudens, blijven onvermeld. De Duitse ‘mildheid’ heeft in dit geval dus niet alleen vele vrouwen voor deportatie behoed, maar ook hun minder fortuinlijke zussen van een plaatsje in de historische annalen beroofd. Dat in onze collectieve herinnering de gedeporteerden allen mannen zijn, heeft echter niet enkel te maken met het blijvend gebrek aan onderzoek over de vertrokken vrouwen, maar ook met de mannelijke connotatie van ons arbeidsbegrip. Ook de tijdgenoten beschouwden, overeenkomstig de heersende ideologie, de arbeid van vrouwen

7 P. POTARGENT, “De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten in het binnen- en buitenland tijdens de bezetting”, in *De Gids op Maatschappelijk gebied*, 1946, nr. 3-4, p.1-14.

8 GERD VAN DER AUWERA, *De nazi-ideologie en de verplichte tewerkstelling van Belgische vrouwen in de Tweede Wereldoorlog : een confrontatie*, Leuven, Faculteit Letteren, KU Leuven, 2001. Deze licentaatsverhandeling behandelt vooral de perceptie van de arbeid van vrouwen.

9 BRUSSEL, Dienst voor de Oorlogsslachtoffers : Marburg, Film 10 (OFK 589. *Lagebericht*, 11.11.1942).

10 Op het Soma-symposium van 1992 gewijd aan de verplichte tewerkstelling in Duitsland, kwamen vele aspecten van de verplichte tewerkstelling aan bod, behalve die van de vrouwen. De recente studie van Frank Seberechts heeft wel aandacht voor de vrouwelijke vertrekkers, maar is veel meer anekdotisch. FRANK SEBERECHTS, *Hier gaat alles zijnen gang : de verplichte tewerkstelling in Duitsland*, Leuven, 2005.

– en dan vooral in de industrie – als problematisch¹¹. Voor hen werd het probleem gedeeltelijk opgelost door de intrekking van de verplichte tewerkstelling van vrouwen. Hierdoor waren na de oorlog de vrouwen die toch in Duitsland gewerkt hadden echter dubbel “verdacht”: als arbeider voor het vijandige Duitsland én als werkende vrouw.

Was de vrouwelijke tewerkstelling in Duitsland inderdaad een kwestie van enkele uitzonderingen, zoals ons publieke geheugen denkt? Precieze gegevens over het aantal Belgen in Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog ontbreken. De beschikbare statistieken zijn erg problematisch. De *Werbstellen* telden immers het aantal arbeidscontracten en het aantal vertrekkers, niet het aantal effectieve personen, en de Duitse diensten hadden er een propagandistisch belang bij om in hun verslagen voor Berlijn de situatie zo rooskleurig mogelijk voor te stellen.

Tussen juni 1940 en oktober 1942 werden er naar schatting 200.000 vrijwillige contracten afgesloten. Tussen november 1942 en de bevrijding werden er nogmaals zoveel vertrekken genoteerd. Hoe groot de overlapping is, weten we niet. Volgens de vaak geciteerde studie van Potargent, na de oorlog adjunct-kabinetschef van het Ministerie van Wederopbouw, waren er bij de Belgen die in 1940-1942 vrijwillig naar

Duitsland betrokken ca. 20 % vrouwen en bij de verplichte deportaties vanaf de herfst van 1942 tot aan de bevrijding in juli 1944 minstens 10 %. Volgens de Duitse historicus Ulrich Herbert waren er in 1944 een kleine 30.000 Belgische vrouwen in Duitsland aan het werk, volgens hem 15 % van het totaal van de Belgische gedeporteerden. Cijfers over de naoorlogse repatriëring bevestigen zowel dit aantal als dit percentage: bij de 230.000 Belgen die in de zomer van 1945 terug naar België keerden, bevonden zich ca. 30.000 vrouwen. De recente studie van de *Osterreichischen Historikerkommission* komt, op basis van de cijfers van het *Reichsarbeitsministerium* en de Duitse *Krankenkassen* voor werknemers, uit op 12% Belgische vrouwen in april 1941 en 14,7 % in september 1944 voor het hele Duitse rijk, op een totaal van respectievelijk 86.000 (1941) en 200.000 (1944) Belgische civiele arbeiders. Op de tewerkstelling van Oost-Europese vrouwen na – tussen de 30 en de 50 % van de *Ostarbeiter* was een vrouw – ligt dit cijfer relatief hoog, vooral op het einde van de oorlog. Voor Nederland, Frankrijk en Italië zakte het vrouwenaandeel tegen 1944 onder de 8 %¹².

De naoorlogse verwerking

De verschillende beschikbare cijfers en schattingen schommelen dus allen rond

11 Voor de ideologie in verband met vrouwenarbeid en de mannelijkheid van het arbeidsbegrip, zie HANNELORE VANDEBROEK, *Het geslacht van de arbeid. Opvattingen over vrouwenarbeid in Belgische katholieke intellectuele kringen (1945-1960)*, Leuven, 2002.

12 P. POTARGENT, *De tewerkstelling...*, p. 23; ULRICH HERBERT, *Hitler's Foreign Workers. Enforced foreign labour in Germany under the Third Reich*, Cambridge, 1997, p. 462; PIETER LAGROU, “De terugkeer van de weggevoerde arbeiders in België en Nederland 1945-1955. Mythen en taboes rond de verplichte tewerkstelling”, in *De verplichte tewerkstelling in Duitsland. 1942-1945*, p. 199; FLORIAN FREUND e.a., *Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen auf dem Gebiet der Republik Österreich*, München, 2004, p. 21-42.

een percentage van 10 à 15 % vrouwen en een absoluut aantal van 20 à 30.000 Belgische vrouwen die in Duitsland verbleven en werkten tijdens de periode van de verplichte tewerkstelling. Slechts een uiterst klein deel van hen diende na de oorlog een aanvraag in ter verkrijging van het Statuut van Weggevoerde voor de Verplichte Tewerkstelling. Volgens het Jaarverslag van 2005 van de Dienst voor Oorlogsslachtoffers zijn er bij de 78.801 dossiers die tussen 1947 en 2005 ingediend werden slechts 746 van vrouwen, dus minder dan één procent van de dossiers¹³ ! Waarom dienden zo weinig vrouwen een dossier in ? Het antwoord op die vraag blijkt cruciaal voor de waarde van deze bron en bijgevolg de uitwerking van de mogelijke onderzoeksvragen. Tot nu toe werden 135 dossiers geraadpleegd (in alfabetische volgorde) en in een database ingevoerd.

De Dienst voor Oorlogsslachtoffers

De kernopdracht van de Dienst voor Oorlogsslachtoffers, ressorterend onder de FOD Sociale Zekerheid, bestaat uit het behandelen van de aanvragen van particulieren om een statuut van nationale erkentelijkheid of oorlogsslachtoffer, een rente of een invaliditeitspensioen te bekomen. Deze taak is zestig jaar na de Tweede Wereldoorlog nog enigszins actueel. Duizenden oorlogsslachtoffers, ondertussen op steeds hogere leeftijd, ontvangen ook nog in de 21ste eeuw een

pensioen of rente. Bovendien worden er dankzij de wet op de heropening van de termijnen voor de statuten van nationale erkentelijkheid van januari 2006 nog steeds nieuwe dossiers behandeld en oude dossiers herzien. Aangezien het aantal slachtoffers die op de DO een beroep doet echter jaarlijks daalt, werkt de Dienst aan een langzame overschakeling en wordt haar rol als archief- en documentatiedienst steeds verder uitgebouwd.

Het archief van de DO bevat naast Duitse documentatie, zoals het archief van enkele *Werbstellen* en het archief van de *Gruppe VII-Arbeitseinsatz*, ook een fascinerende naoorlogse Belgische administratieve bron, namelijk de honderdduizenden dossiers inzake de statuten van nationale erkentelijkheid voor burgers die zich tijdens de Tweede Wereldoorlog op vaderlandslievend gebied verdienstelijk hebben gemaakt. Er bestaan tien verschillende statuten waarvoor de Dienst bevoegd was en is. De bekendste daarvan zijn de politieke gevangenen, de verschillende categorieën van weerstanders, de werkweigeraars en de weggevoerden van de verplichte tewerkstelling.

Het statuut van gedeporteerde voor de verplichte arbeidsdienst

De Besluitwet van 24 december 1946 voorzag in een statuut van nationale erkentelijkheid voor de gedeporteerden

¹³ *Quo Vadis. Jaarverslag 2005. Directie-generaal oorlogsslachtoffers*, Brussel, 2006, p. 17. In de loop van het onderzoek zal het totaalcijfer moeten bijgesteld worden. Mannen met een ambigue voornaam werden soms ten onrechte in de database van de DO als vrouw genoteerd. Dit geldt wellicht ook in omgekeerde richting. Ook dossiers van vrouwen die als rechthebbende (voor hun overleden man of kind) een dossier indienden, werden soms foutief geklasseerd.

voor de verplichte arbeidsdienst. De regering vond het daarbij belangrijk, “een zeer duidelijk onderscheid te maken tussen die categorie van oorlogsgetroffenen en de vrijwillige arbeiders en de criteria vast te stellen die het zullen mogelijk maken de eenen van de anderen te onderscheiden” (*Belgisch Staatsblad*, 16.1.1947). De enen waren immers slachtoffers van een willekeurige maatregel van de vijand, de anderen hadden zich vrijwillig ter beschikking gesteld om arbeid uit te voeren die ertoe had bijgedragen de oorlog te verlengen. Volgens de wet kwam daarom enkel wie was weggevoerd op basis van “een formeel en schriftelijk bevel”, in aanmerking voor erkenning. Wie het statuut kreeg, kon naast morele erkenning rekenen op een herstelpensioen voor burgerlijke oorlogsgetroffenen, de storting door de staat van de voor de sociale verzekeringen verschuldigde bijdragen voor de periode van wegvoering en een vakopleiding of beroepswederaanpassing op kosten van de staat. Dat laatste was vooral bedoeld voor jonge mannen die door hun deportatie de nodige beroepsvoorbereiding hadden mislopen.

Wie zich vrijwillig bij de *Werbestelle* had gemeld, werd in België weliswaar niet als collaborateur vervolgd, maar kwam uiteraard ook niet in aanmerking voor een statuut dat de verdienstelijkheid voor het vaderland beloofde¹⁴. Verder werden ook de arbeiders die reeds voor de herfst van 1942 naar Duitsland vertrokken waren, uitgesloten – tenzij ze het bewijs konden voorleggen dat ze daartoe gedwongen

waren – én al degenen die voor hun deportatie in België vrijwillig voor de Duitse oorlogsindustrie gewerkt hadden. Problematisch waren evenwel de mannen en vrouwen die uit angst, onder werkelijke of psychologische druk, omdat hen beter werk beloofd was, uit onwetendheid, onverschilligheid of naïviteit, weliswaar door de Duitsers opgevorderd waren (bijvoorbeeld via de personeelslijsten), maar die eenmaal op de *Werbestelle* beland toch een ‘vrijwillig’ contract getekend hadden, dat recht gaf op een *Ausstattungsbeihilfe* van 750 fr.

De Duitse administratie beschouwde deze arbeiders als tewerkgesteld in het kader van de verordeningen en maakte een onderscheid met hen die zich volledig uit eigen beweging hadden gemeld. De wet van 1946 beschouwde deze “ondertekenaars” evenmin als vrijwilligers, maar ook niet als gedeporteerden, en dit tot ongenoegen van de verenigingen die de belangen van de gedeporteerden verdedigden. Historicus Pieter Lagrou publiceerde meerdere studies over het naoorlogse discours over slachtofferschap en heldendom, zoals dat tot uiting kwam in het debat over de statuten voor Nationale Erkentelijkheid. De Federaties voor Weggevoerden vonden het onzinnig dat de Belgische overheid de Duitse psychologische oorlogsvoering kopieerde door de weigering de ondertekenaars te erkennen. De regering en de verzetsorganisaties argumenteerden echter dat enkel wie zich actief tegen deportatie verzet had voor erkentelijkheid in aanmerking kwam. De vaderlandse

¹⁴ DIRK LUYTEN, *Burgers boven elke verdenking. Vervolg van de economische collaboratie in België na de Tweede Wereldoorlog*, Brussel, 1996, p. 245-246.

ARBEIDERS

Onverschillig of ge man of vrouw zijt, fabrieksarbeider, bouwarbeider, bureelbediende, chauffeur of iets anders.

Vanaf 14 SEPTEMBER 1942 betalen de Duitse Werbestellen aan elke werkkracht die zij voor het eerst voor Duitschland aanwerven een KLEEDINGTOELAGE van

750

Belgische franken

bij ondertekening van de arbeidsovereenkomst.

DE WERBESTELLEN
geven U alle nadere inlichtingen

O. PLATTEAU & Co (Soc. An. Platteau Verleiderdri. 23 Antwerpen

- Het bedrag van 750 frank, uitgekeerd aan hen die vanaf de herfst 1942 een arbeidscontract ondertekenden, kwam ongeveer overeen met het maandloon van een arbeider.

houding die de wet erkende was de principiële weigering te vertrekken. Als de ondertekenaars een statuut kregen, zou dit afbreuk doen aan de erkentelijkheid ten opzichte van de ‘echte’ verzetsmensen.

Na veel getouwtrek kwam er in 1953 een compromis uit de bus. De wet van 7 juli 1953 beschouwde de weggevoerden voortaan als oorlogsslachtoffers, en niet langer als halve helden. Daardoor konden ook degenen die een contract ondertekend hadden, erkend worden, zonder dat dit het statuut van de échte oorlogshelden schaadde. Gedeporteerden waren nu “personen van Belgische nationaliteit die zonder op geregelde tijdstippen huiswaarts te hebben kunnen keren (...) door de vijand of door zijn handlangers tijdens de oorlog 1940-1945 in Duitsland of in een door Duitsland bezet land, met uitzondering van België, verplicht tewerkgesteld waren”. Van het “formeel en schriftelijk bevel” was met andere woorden geen sprake meer. Opnieuw werd wie voor de Duitse verordening van oktober 1942 al naar Duitsland vertrokken was en wie in België voor de Duitse oorlogsindustrie gewerkt had, uitgesloten, tenzij een bewijs van dwang geleverd werd (*Belgisch Staatsblad*, 3-4.8.1953). Voor wie zich onderscheiden had op vaderlandslievend vlak, door de weigering te ondertekenen bijvoorbeeld, waren er bijkomende voordelen. Die extra’s waren relatief beperkt : een vrijstelling van de legerdienst (in 1953 gezien de leeftijd van de betrokkenen meestal niet meer

van toepassing), prioriteitsrechten bij de aanwerving voor openbare betrekkingen, sociale steun van het Nationaal Werk voor Oud-Strijders en eventueel de vermelding ‘stierf voor België’ op de overlijdensakte en grafsteen ¹⁵.

De dossiers van vrouwen

Wat zit er (niet) in een dossier ?

Om voor het statuut in aanmerking te komen, moest de weggevoerde uit eigen beweging bij het bevoegde ministerie een aanvraag indienen. Van de 135 tot nu toe bestudeerde dossiers van vrouwen dateert de oudste aanvraag van juni 1947 en de jongste van juli 2006 ¹⁶. De uitspraken overspannen een periode van augustus 1949 tot augustus 2006. De binnengekomen aanvragen werden onderzocht door een staatscommissaris, die de uitspraak schriftelijk voorbereidde. De uitspraak volgde, soms jaren later, door een van de regionale controlecommissies of door de minister. Elke kamer van elke controlecommissie bestond uit vijf door de koning benoemde leden : een magistraat als voorzitter, twee leden (waaronder de staatscommissaris) aangeduid door de bevoegde minister en twee leden op voordracht van de erkende verenigingen voor gedeporteerden. Begin jaren vijftig werd de behandeling van verschillende ‘onduidelijke’ dossiers bewust uitgesteld, in afwachting van de nieuwe wetgeving. Een keer die er was, werd tussen 1953 en

15 PIETER LAGROU, *De politieke strijd om het verzetsareool. Verdienste en erkentelijkheid in het na-oorlogse België (1944-1950)*, Leuven, 1989, p.151-180.

16 Op vraag van de DO gebeurt de verwerking van de dossiers anoniem om de privacy van de betrokkenen en hun familie te respecteren. Ik verwijs daarom naar concrete dossiers met behulp van het uniek nummer dat aan elk dossier werd toegewezen in de door mij opgestelde database.

1955 een aanzienlijke achterstand in de dossiers weggewerkt door uitspraken bij Ministeriële Beslissing, eveneens voorbereid door een staatscommissaris.

De meeste dossiers bevatten dezelfde vaste elementen : de aanvraag tot erkenning via een persoonlijke brief of een voorgedrukt formulier (de verenigingen voor gedeporteerden bezorgden die aan hun leden); een inlichtingenformulier dat vroeg naar details in verband met de tewerkstelling in België voor vertrek en de data en omstandigheden van vertrek naar en terugkomst uit Duitsland; de documentatie die de staatscommissaris verzamelde in voorbereiding van zijn of haar verslag (zoals getuigenissen, een interview met de aanvrager, politieverslagen); het bewijsmateriaal dat de Documentatiedienst van de DO verzamelde op basis van de Duitse bronnen (zoals de *Werbstellen*) en de *Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force* (SHAEF)¹⁷; bewijsmateriaal aangebracht door de aanvrager zelf (zoals het oproepingsbevel van de *Werbstelle*, een getuigenis van de vroegere of huidige werkgever, getuigenissen van lotgenoten) en de uiteindelijke gefundeerde beslissing van de controlecommissie. Indien tegen die beslissing beroep aangetekend werd of later er een herziening werd aangevraagd door de minister, de betrokkene zelf, of in sommige gevallen de familie, werden extra bewijsstukken verzameld, en volgde er een tweede uitspraak. Die dossiers zijn bijzonder boeiend. Zij geven door de

uitgebreide documentatie immers een gedetailleerder inzicht in wat in de praktijk de criteria voor erkenning waren.

Eveneens interessant in dat opzicht zijn de interne documenten en Ministeriële Omzendbrieven, die de omzetting van de wetgeving in de praktijk moesten vereenvoudigen, door de medewerkers van de documentatiedienst en de verschillende staatscommissarissen wegwijs te maken in de wetgeving en voor de nodige uniforme interpretatie te zorgen. Wat mocht er immers wel en niet als bewijsmateriaal aanvaard worden ? Wat moest men verstaan onder “formeel en geschreven bevel” en onder “dwang” ? Welke waren de aanvaardbare uitzonderingen op de letter van de wet ?

Wat de dossiers nauwelijks bieden, is kennis, over wat de aanvragers, mannen of vrouwen, in Duitsland overkomen is. Waar kwamen ze terecht ? Wat voor arbeid hebben ze verricht en onder welke omstandigheden ? Hoe hebben ze daar gewoond ? Hoe waren de relaties met de Duitse arbeiders en werkgevers ? Welke strategieën hebben ze ontwikkeld om materieel en moreel het hoofd boven water te houden ? De Belgische overheid was in die informatie klaarblijkelijk niet geïnteresseerd. Het inlichtingenformulier en het verzamelde bewijsmateriaal spitsten zich, conform de wetgeving, vooral toe op het proces van deportatie (de oproeping door de *Werbstelle* en het al dan niet ondertekenen van een contract), de dag

17 De SHAEF hield zich bezig met *displaced persons*, vluchtelingen en de repatriëring. De documenten van de SHAEF gebruikt in de dossiers zijn in eerste instantie de repatriëringskaarten die bij binnenkomst in een opvangkamp of doorgangplaats werden opgemaakt.

van deportatie, de dag van terugkeer, het vaderlandslievend gedrag van de betrokkene en de eventuele ziekte of werkloosheid na terugkeer. Dat laatste was immers relevant voor de sociale zekerheidsbetalingen die aan de erkenning verbonden waren. De vraag die eerst beantwoord moest worden, was of de betrokkene verplicht of vrijwillig naar Duitsland gegaan was, en in tweede instantie of hij of zij zich niet op enige andere manier misdragen had (zoals door arbeid voor de Duitse vijand in België voor vertrek), wat hem of haar zou diskwalificeren. Verdere informatie was irrelevant en sloop slechts “per ongeluk” in een dossier, bijvoorbeeld doordat de aanvrager zijn of haar aanvraag vergezelde van een uitgebreid persoonlijk getuigenis.

Wie heeft er (g)een dossier ?

De specifieke ontstaansomstandigheden van de dossiers, in het bijzonder het naoorlogse discours over de grens tussen heldendom en slachtofferschap, zoals die in de evolutie van de wetgeving tot uiting kwam, heeft vergaande gevolgen voor wat de hedendaagse historicus wel en niet met deze bron kan aanvangen. Wat de dossiers alvast niet bieden is enig ‘representatief’ staal van de naar schatting tienduizenden vrouwen die tijdens de oorlog in Duitsland terecht kwamen. De overgrote meerderheid van hen heeft

immers nooit een dossier ingediend. Moeten we daaruit besluiten dat zij dus “vrijwillig” naar Duitsland vertrokken ? Ik betwijfel het. Uit de getuigenissen van de vrouwen die wél een dossier indienden, blijken immers verschillende andere motieven voor het ontbreken van een aanvraag¹⁸. Vrouwen dachten snel dat zij toch niet in aanmerking kwamen. Zij werden zelfs, ten onrechte, door lokale politie of gemeentelijke overheid in die zin geadviseerd : “*Madame, cela ne vaut pas la peine*”¹⁹. Die lokale autoriteiten beweerden dat een erkenning er enkel was voor de ‘echte’ verzetsmensen. Dit sluit aan bij de politieke discussie over het statuut, de geest van de wet van 1947 en de naoorlogse beeldvorming over het verzet als voornamelijk een mannenzaak.

Getuigenissen van aanvragers verwijzen vaak naar elkaar en de dossiers bevatten frequent een verklaring op eer van een mannelijke of vrouwelijke lotgenoot. Meerdere vrouwen dienden pas een aanvraag in nadat zij van streekgenoten of (ex-)werkmakers gehoord hadden, dat anderen uit hun woonplaats, uit dezelfde fabriek (in België of in Duitsland), of uit hetzelfde Duitse *Lager* met succes een aanvraag hadden ingediend. Hierdoor gebeurde de eigen aanvraag soms laat-tijdig en bij anderen, bij gebrek aan dergelijk netwerk of referenties, wellicht helemaal niet. Het is uiteraard mogelijk dat ook mannen gewacht hebben op

18 Fabrice Maerten wijst in zijn onderzoek over vrouwen in het verzet in Henegouwen op hetzelfde fenomeen : vrouwen hadden minder contact met het netwerk van het georganiseerde verzet, minder informatie, waren niet geïnteresseerd in de voordelen, wantrouwen de staat én onderschatten hun eigen rol. FABRICE MAERTEN, “La résistance, facteur d’émancipation des femmes ? Le cas du Hainaut”, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 1998, p. 181.

19 BRUSSEL, DO : Statuten van weggevoerden. Dossier 128.

succesberichten van kennissen, doch het is aannemelijk dat vooral vrouwen dit duwtje in de rug nodig hadden. Vrouwen verloren na hun huwelijk en bijhorende verhuis naar een andere streek of het verlaten van hun arbeidsplaats vaker het contact met hun vroegere collega's. Ze waren dus mogelijk minder op de hoogte van de bestaande erkenningen en vergoedingen. Tot slot was een brief schrijven, maar zeker ook het vooruitzicht het "in Brussel" te moeten gaan uitleggen, voor veel mensen een reële barrière. En vlak na de oorlog misschien geen dringende prioriteit? Kan ook dit bij vrouwen vaker het geval geweest zijn dan bij mannen? ²⁰

De publieke houding zal eveneens een rol gespeeld hebben in het beperkt aantal vrouwelijke aanvragers. Het stigma dat op gedeporteerden in het algemeen rustte – iedereen die in 1945, een jaar na de bevrijding, terug naar België kwam en in Duitsland voor de vijand had gewerkt, was sowieso een beetje verdacht ²¹ – gold dubbel voor vrouwen. Was de deportatie van vrouwen in januari 1943 immers niet afgeschaft? Een vrouw die dus toch in Duitsland gewerkt had, daar was iets niet pluis mee. Paradoxaal genoeg zorgden de inspanningen van onder andere de Katholieke Arbeidersjeugd om de materiële en morele belangen

van de gedeporteerden in Duitsland te verdedigen ervoor dat na de oorlog vooral het verhaal van het zedelijk verval in de Duitse kampen was blijven hangen ²². De moralistische argumenten die door de secretarissen-generaal, het episcopaat en Maria Baers waren ingezet om de afschaffing van de deportatie van vrouwen te bekomen, hadden precies hetzelfde effect. Een aanvraag indienen in Brussel was dus in zekere zin een vorm van *outing*, waar de meeste vrouwen misschien weinig zin in hadden.

Daarnaast blijkt uit de dossiers van de DO en de op het SOMA bewaarde dagboeken van mannelijke gedeporteerden, dat sommige vrouwen tijdens de laatste fase van de oorlog, en vooral zij die door het Rode leger bevrijd werden, traumatische ervaringen achter de rug hadden, zoals verkrachting ²³. Het is niet onwaarschijnlijk, gezien de seksuele moraal tijdens de jaren 1940 en 1950, dat zij er voor kozen om dit voor hun familie en omgeving verborgen te houden. Wellicht stonden zij evenmin te popelen om dit met een overheidsinstantie te bespreken. Onderzoek naar verkrachting in oorlogssituaties vandaag wijst er eveneens op dat vrouwen dergelijke ervaringen in regel verzwijgen, tenzij ze geen andere keuze hebben ²⁴. Vandaar

²⁰ Bijvoorbeeld : BRUSSEL, DO : Statuten van weggevoerden. Dossiers 51, 57 en 125.

²¹ Uit getuigenissen van mannelijke gedeporteerden blijkt die ervaring zeer scherp bij de repatriëring. Zij worden bij aankomst ondervraagd, hun bezittingen worden doorzocht, vaak worden er bezittingen afgenomen, etc. Zie bijvoorbeeld Brussel, SOMA, AA 1216. JAN VAN DER AVOORT, *Dagboek. Boek VI*.

²² FRANK SEBERECHTS, *Hier gaat alles zijnen gewonen gang...; LEEN ALAERTS, Door eigen werk sterk. Geschiedenis van de kajotters en kajotsters in Vlaanderen, 1924-1967*, Leuven, 2004, p. 273-345.

²³ Brussel, SOMA, AA1216. JAN VAN DER AVOORT, *Dagboek. Schrift III*, 1944.

²⁴ Zie bijvoorbeeld MARIA OLUJIC, "Women, Rape, and War : The Continued Trauma of Refugees and Displaced Persons in Croatia", in *Anthropology or East Europe Review*, 1995.

- Waalse vrouwen tewerkgesteld in een koekjesfabriek in Duitsland. Propagandafoto's zoals deze probeerden de arbeidsomstandigheden rooskleurig voor te stellen. (Foto SOMA nr. 4939)

misschien het grote aantal aanvragen van vrouwen die zwanger of zelfs met een baby op de arm terug naar België kwamen : of dat kind nu uit een liefdesrelatie of verkrachting ontstond, hun ervaringen voor de buitenwereld verborgen houden was sowieso geen optie meer. Hun visibiliteit verhoogde anderzijds opnieuw de morele afkeuring tegenover de vrouwelijke gedeporteerde in het algemeen ²⁵.

Tot slot speelden zowel de contemporaine praktijk als ideologie met betrekking tot arbeid en gender mogelijk een rol in het beperkt aantal vrouwelijke aanvragers. Meer dan de helft van de dossiers die ik tot nu toe doornam, is van een vrouw die in 1945 nog geen 26 jaar was. Zij bevond zich met andere woorden na de oorlog in een levensstadium waarin de meeste vrouwen in die periode hun arbeidsloopbaan afsloten, en met huwelijk

²⁵ BRUSSEL, DO : Statuten van weggevoerden. Van de 135 dossiers die ik tot nu toe doornam, hebben er een 21 een kind geboren tussen 1943 en 1945. Niet al deze kinderen werden noodzakelijk in Duitsland verwerkt, en niet elk dossier bevat deze informatie. Bij de reden van vroegtijdige terugkeer uit de verplichte arbeidsdienst (al dan niet met toestemming van de Duitsers) geven enkele vrouwen specifiek zwangerschap op. Drie vrouwen geven eveneens aan dat zij na hun repatriëring hun werk in België niet konden hervatten wegens zwangerschap.

en moederschap een nieuwe fase (wilden) inluiden. Men kan zich ook afvragen of dit van de ervaringen in Duitsland – net als voor de arbeidsloopbaan van vrouwen *an sich* – niet een ‘intermezzo’ maakte, met weinig blijvend belang voor de rest van hun leven. Interviews met Belgische vrouwelijke vluchtelingen die tijdens de oorlog in Groot-Brittannië verbleven en daar ook werkten, wijzen op dergelijke naoorlogse houding en reflectie. Penny Summerfield kwam tot dezelfde conclusies in haar onderzoek naar de naoorlogse persoonlijke verwerking van hun oorlogservaringen door jonge vrouwen die gewerkt hadden voor het Britse leger, eveneens op basis van een discoursanalyse van interviews. Voor mannen was arbeid een integraal deel van hun levensloop en was hun Duits avontuur dus minder losgekoppeld van de rest van hun biografie²⁶.

Het inlichtingenformulier dat bij aanvraag moest worden ingevuld ging expliciet uit van dergelijke ononderbroken beroepsloopbaan. Voor de tijdgenoten waren gedeporteerden arbeiders en dus per definitie mannen. De verenigingen voor werkweigeraars, die een belangrijke rol speelden in de informatieverspreiding naar de gedeporteerden, spitsten hun dienstverlening, taalgebruik en inlichtingen toe op mannelijke weggevoerden en werkweigeraars. Ze beschouwden vrouwelijke gedeporteerden als uitzonderingen. Het wettelijk kader ging eveneens uit van een mannelijke weggevoerde. De overheid, de administratie van de DO

én de controlecommissies hadden bij de voorbereiding, de uitwerking en de uitvoering van de wetgeving mannen voor ogen. De voordelen van het statuut op het vlak van sociale zekerheid bijvoorbeeld waren vooral nuttig voor wie na de oorlog de arbeidsloopbaan voortzette. Op de 135 ingekeken dossiers vroeg precies één vrouw beroepswederaanpassing aan. Kortom, het hele openbare discours in verband met de verplichte tewerkstelling was er een van mannen en net zoals de vrouwelijke weggevoerde vandaag een relatief ongekend fenomeen is, was ze dat in 1947 ook. De staatscommissarissen kregen slechts af en toe een dossier van een vrouw in behandeling en moesten telkens opnieuw proberen de algemene richtlijnen op dit specifiek geval toe te passen. Heeft dit naast het al dan niet indienen van een aanvraag ook de behandeling van de vrouwelijke dossiers positief of negatief beïnvloed?

Besluit

Al bij al biedt deze bron meer antwoorden op de vraag hoe Belgische overheid en samenleving met dit aspect van het oorlogsverleden zijn omgegaan, dan op vragen naar de ervaringen van de betrokken vrouwen. Het onderzoek van Pieter Lagrou naar deze verwerking stopt grosso modo bij de nieuwe wet op het statuut van de gedeporteerde uit 1953. Hij bestudeerde vooral het discours in aanloop tot de wetgeving. Het onderzoek van concrete dossiers van mannen én vrouwen kan de analyse van

26 PENNY SUMMERFIELD, *Reconstructing women's wartime lives. Discourse and subjectivity in oral histories of the Second World War*, Manchester, 1998, p. 251-296.

de discussie rond heldenschap en verzet echter doortrekken tot vandaag en kan het door Lagrou slechts terloops aangeraakte aspect gender hieraan toevoegen. Welke aanvragen waren wel en niet ontvankelijk en waarom? Speelde het vrouw-zijn van de betrokkene daarin een rol?

bij het Departement Geschiedenis aan het *European University Institute te Firenze* (2001-2002), aspirant van het FWO-Vlaanderen (2001-2005) en praktijkassistent aan de KU Leuven (2005-2006). Zij werkt aan een proefschrift over opvattingen over vrouwenarbeid in België (1945-1970). Sinds 1 januari 2007 is zij aan het Soma verbonden met een project over "Arbeiderservaringen van Belgische vrouwen tijdens de Tweede Wereldoorlog".

Wat de oorlogsperiode betreft, bieden de dossiers ook informatie over het proces van oproep, vertrek, verlof en repatriëring. Dit geldt uiteraard slechts voor die vrouwen die een dossier indienden, een staal dat, zoals hoger werd aangegeven, niet representatief kan genoemd worden. De Duitse archieven kunnen hier evenwel een corrigerende aanvulling brengen.

Om iets te weten te komen over wat de Belgische vrouwen in Duitsland is overkomen, moeten echter aanvullende bronnen gezocht, bijvoorbeeld via mondelinge getuigenissen. De kans dat dergelijke getuigenissen beschikbaar zijn, is echter klein. Onder het motto roeien met de riemen die we hebben, kan representativiteit dus niet het enige criterium zijn. In elk geval bieden de ca. 750 dossiers een schat van beschikbare informatie en minstens een eerste inzicht in een tot nu toe nauwelijks bestudeerd aspect van ons oorlogsverleden. Dat inzicht kan wellicht enkele bestaande mythes over gender en arbeid tijdens de Tweede Wereldoorlog doorprikken, zoals de blijvende obsessie met de dichotomie vrijwillig/verplicht.

* HANNELORE VANDEBROEK (° 1977) studeerde Moderne Geschiedenis aan de KU Leuven en Vrouwenstudies aan de UIA. Zij was achtereenvolgens onderzoeker